

I. YUSUPOVTÍN PROZALÍQ SHÍĞARMALARÍNDÁ FEYILLERDÍN LEKSIKA-SEMANTIKALÍQ ÓZGESHELIGI

Qaypanova Mexriban – *Ájiniyaz atındağı NMPI Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı qánigeligi 2-basqış magistrantı*

Ilmiy basshısı: S.Shinnazarova – *filologiya ilimleriniń kandidatu, docent*

Tildin sózlik sostavındağı hár bir sózdin leksika – semantikalıq ózgesheligi sol sózdin obyektivlik leksikalıq mánisi arqalı konkretlesedi. Máselen, atlıqlardin leksikalıq mánisi zat yamasa zatlıq mánidegi uǵımlardı, kelbetliktin leksikası zattın túr-túsi, reńi, tulǵa, sapa t.b belgilerin, sanlıq zattın muǵdarın, ráwsh is-hárekettin isleniw ornın, waqtın t.b belgilerin, feyiller zatlardin is-háreketin bildiredi. Demek, tildin leksikalıq birlikleri semantikalıq jaqtan bir-birinen ajırılıp turadı. Sózlerdin bul sıyaqlı leksika-semantikalıq ózgeshelikleri leksikalıq birliklerdi sóz shaqaplarına klassifikaciyalawda tiykarǵı belgilerdin biri retinde qaraladı.

Feyiller tiykarınan, ulıwma háreket bildiriwshi sóz shaqabı dep atalǵan menen, onın leksika-semantikalıq ottenkileri júdá keń.

I.Yusupovtin prozalıq shıǵarmalarında feyiller birneshe leksika-semantikalıq ózgesheliklerge iye bolǵan halda tómendegishe qollanılǵan.

1. **Qıymıl-qozǵalısh feyilleri.** Bul mánidegi feyiller keńisliktegi ulıwma qozǵalıstı, qıymıl qozǵalıstın bir orınnan ekinshi orıńa ótiwin, bet alıs-baǵdarın bildiretuǵın feyiller. Bunday leksika-semantikalıq ózgeshelikke iye bolǵan feyiller I.Yusupovtin prozalıq shıǵarmalarında keń qollanılǵan. Mısalı: Oqıwshı balalarımız mektepten kelgennen keyin paxtaǵa kómek beredi, al sabaqqa keshte tayarlanadı. Bul gáptegi “kómek beredi” feyili leksika-semantikalıq ózgesheligi jaǵınan keńisliktegi ulıwma qıymıl-qozǵalısh feyilleri toparına kiredi. Bizge paxtanın tárbiyasında agronom qanday násiyat berse, bárin derlik isledik. Biraz diyqanlar háwli aldındaǵı jartı diywal paxsaǵa “qonaqlastı da”, birazı shóǵirmelerin qaptallarına qoyısıp, taqiyashań, olarǵa qarsı jerge otırıstı. Bunda isledik, qonaqlastı, otırıstı, qaptalına qoyısıw feyilleri de joqarıdaǵı mısallar sıyaqlı leksika-semantikalıq ózgeshelikke iye feyiller qatarına kiredi.

I.Yusupovtin prozalıq shıǵarmalarında keńisliktegi qıymıl-qozǵalıstın betalıs-baǵıtın bildiretuǵın feyiller de júdá keń qollanılǵan. Din aspańǵa **kóterilgen** qırǵıy móldir hawa shegelep qoyǵanday bir orında tıtırshıp biraz turadı da, júwerilikke ózin **taslaydı**. Seydulla aǵa eshegin **jılıstırıp**, terimge qayta oralǵanda kún batıwǵa eki arqan boyı qalǵan edi. Seydulla aǵa hayalı hám eki inisi menen otızınshı jıllarda-aq kolxozǵa **kirgen**. Allaniyaz bay awıladaǵı egislik hám pishenlik jerdin úshтен biriniń kóbisin iyelep jatırǵan qaraqalpaqtın iri baylarınan bolıp, hátte úy-jayı bar diyqanlar da onın xızmetin qılıwdan **qashıp qutılalmaytuǵın edi**. Baydin ózine mámleketlik salıq hám paxta planı salınıp, Lar boyındaǵı kópten egin egilmey jatırǵan bozǵa **kóshirip jiberildi**. Bul kewilsiz kúnler ayran tamshılardıay bir-birine usas **dizilip ótip atır edi**. Sonsha sózlerim **samalǵa ushtı**. Búgin siyasattan taǵı **sheginip atırsań**. Túrktannan kelgende bul gewishti jáńa tiktirip **kiyip shıqqan eken**. Biyshara ğarrıaw, ayaǵın qalay kóterip **basıp baratır**, dep ráhimim kelip, artınan **qarap kiyatırman**. Seydan aǵa hár ayaǵın kótergende oshaq ornınday qar iline **kóteriledi**. “Eltezer qaraǵannın” diyqanları azanda burınǵa Allaniyaz baydin háwlisine **jıynaldı**.

Joqaridağı berilgen gáplerdegi kóterilgen, taslaydı, jılistırıp, kirgen, qasıp qutıla almaytuğın, kóshirip jiberildi, dizilip ótip atır edi, samalğa ushtı, sheginip atırsań, kiyip shıqqan eken, basıp baratır, qarap kiyatırman, jıynaldı feyilleri leksika-semantikalıq jaqtan keńisliktegi qıymıl-qozǵalıstıń baǵıtın bildiretuğın feyilleri sıpatında qollanılǵan bolsa, al tómendegi mısallarda feyillerdegi qıymıl-hárekettiń belgili bir obyektke qaratılǵanlıǵın biliwde boladı. Al, ǵarrı qırman jaydı óz zvenosınıń shetinen **salǵan**. Eki ortada, joldıń boyında brigadanıń paxta qırmanı **jaylasqan**. Áne brigadanıń dańqlı terimshisi Qatiyra tústen keyin **tergen** paxtasın qanarǵa sıymaǵanlıqtan qarıqtıń ishın **tazalap** jerge **tógip atır**. Úy ishi bizdi miymandoslıq penen **qarsı aldı**. Ol óziniń eki inisi menen birge bıyıl on úsh yarım gektar paxta **egipti**. Al paxta eskennen keyin “japıraqtan” jaqsılap **azıqlandırdıq**. Biz alǵan mineral tóginimizdi sıpıramızdağı unımızday qásterlep **paydalandıq**, – deydi ol.

2. Háreket-halat feyilleri. Bul feyillerdiń mánisi háreket qozǵalıstı bildirmeydi. Zatlardıń, hádiyselerdiń halatın, qanday halda ekenligin bildiredi. Bul qásiyetli hám qúdiretli eki kúshti adam qanshelli joqarı hám úlken maqsetke xızmet qıldıra alsa, ol sonshelli kórkemlikke bezeledi, sonshelli jasara aladı. Tek islemeytuğın adam gedey boladı. Seydan qos aydaǵanda baydıń gúnjaraǵa baqqan mine degen ógizleri de **sharshap júrdi**. Joqaridağı gáplerdegi berilgen jasara aladı, gedey boladı, sharshap júrdi feyilleri adam yaki janlı maqluqlardıń halat processin bildiredi.

Zatlardıń ózgeriske ushıraw halatı mánisindegi feyiller I.Yusupovtıń prozalıq shıǵarmalarında jiyi ushırasadı. Mısalı: “Bes qonaqta” paxtanıń japıraǵın suwıq shalǵan, endi olar búgin keshegiden, erteń kórseń búgingiden kóp bolıp **ashılmaqta**. Ǵarrı tut aǵashınıń qosarlanǵan qos gújimdey munarıtqan kórinisi gúzgi gewgim ishinde **joq bolıp baratırǵanday**, ǵarrı tut aǵashı óziniń bir máháli qulpirǵan jasıl **sawlatın joǵaltıp**, endi mine sawdıraǵan súyegi ǵana qalıp turǵan sıyaqlı. Aǵash ta qartaysa óz kórkin **joǵaltadı**. Al háwlisi sonnan beri kooperativ keńsesine hám skladına **aynalǵan edi**. Bundaǵı ashılmaqta, joq bolıp baratırǵanday, sawlatın joǵaltıp, qalıp turǵan sıyaqlı, kórkin joǵaltadı, skladına aynalǵan edi feyilleri leksika-semantikalıq jaqtan zatlardıń ózgeriske ushıraw mánisinde qollanılǵan.

3. Seziw-oylaw feyilleri. Feyildiń bul leksika-semantikalıq túrleri adamnıń seziw orgonları kóz, qulaq, dene arqalı qabıllaw hám oylaw processlerine baylanışlı is-háreketlerdi bildiredi. Bunday leksika-semantikalıq mánili feyiller I.Yusupovtıń prozalıq shıǵarmalarında keń qollanılǵan.

Kóriwge baylanışlı feyiller. Eń bolmasa aydıń ayaǵına deyin lámgershilik bilmay turǵay-dá! – dep aspannıń ashıq kók jiyegine qaraydı. Ol jerde bayraǵı kóz jetirim jerden jalınday lawlap kózge túsedı. Al geybirewleri jası qırqtan assa, ǵarrılıqtı moyınlap, pechtiń quwısın gózley baslaydı. Úsen ishten maqtanǵısı kelmey, seldirlew qońır saqalın sıypap, kózin jumdı. Qaraydı, kózge túsedı, gózley baslaydı, kózin jumdı feyilleriniń leksika-semantikalıq mánisi kóriwge baylanışlı feyiller bolıp tabıladı.

Esitiwge baylanışlı feyiller. Mına jaqta studentlerdiń zawıqlı dawısı esitiledi... Sırtta otırǵan diyqanlarmına hawayı kózli jigittiń taza qaraqalpaqsha sóylep, ásirese tapqırılıq penen máseleni tikke qoyıp otırǵanına ırza bolısıp, esikke qulaǵın túrip, qızıǵa tınladı. Qızdıń dawısı sırtqa anıq esitiledi. Esitiledi, qulaǵın túrip, qızıǵa tınladı feyilleriniń leksika-semantikalıq jaqtan basqa feyillerden ózgeselenip turadı.

Murin hám dene sezimine baylanıshı feyiller. Seydanniń tap usı saparı shıdamı jetpedi. Tap soǵan qasarısqanday, onıń zor gewdesi tózimli bolıp, ómir boyına baltırı sıızlap, bası awırıp kórgen joq. Qalniyaz úzliksiz **qaltırap** artına qarar edi.

Oylawǵa baylanıshı feyiller. – Sen jora, sózdiń mánisine túsiniپ alıw ushın, “jón aldı qarabaraq” shaba bermey sabır et. Ğarrınıń ótkendegi turmısı jóninde kútá az nársese bildik. ...ómir haqqında qıyal súrdim. Hmm..dáv degen nárseniń ras bar bolǵanı ğoy dep oyladım. Iynindegi jıńǵıldan góre ayaǵındaǵı gewishleri sál kem eki ese awırlaw ğoy dep shamaladım. Oylawǵa baylanıshı feyiller túsiniپ alıw ushın, qıyal súrdim, oyladım, shamaladı t.b. sıyaqlı bir neshe sózler arqalı bildirilgen.

4. Sóylew feyilleri. Men de onı qansha úgitledim! Gápti kelgende aytpay, ólgende aytamız ba, men sizlerge Seydan aǵanıń sol ataqlı gewishi jóninde bir qızıq aytıp bereyin. Ğarri keshte járdemshi jaslarǵa kúndegishe shın kewilden algıs aytıp, jas balalarǵa tán shıyraqlıq penen esheğine ırǵıp mindi.

5. Psixologiyalıq processlerge hám emociyaǵa baylanıshı feyiller. Mine sonnan berli ǵana balalar onı uzaqtan turıp boqlaǵanı yamasa keseklegeni bolmasa, ǵarriǵa jaqınlasıwǵa qorqa basladı. Biyshara ǵarri-aw, ayaǵın qalay kóterip basıp baratır, dep ráhimim kelip artınan qarap kiyatırman. – Way, qoy endi Pańqıldaq, ishegimiz úzildi. Kim buǵan quwanbasın. Biraq ol óz qáteligin túsingenlikten juwasıy basladı.

6. Eliklew feyilleri. Bul topardaǵı feyiller semantikalıq jaqtan tábiyat qubıluslarındaǵı kórinis hám seslerge, adamnıń yamasa basqa janlı hám jansız zatlardıń sırtqı beyne hám seslerine eliklew mánisindegi is-háreket processlerin bildiredi:

Tábiyattaǵı hár qıylı obyektlerdiń kórinisi hám seslerine baylanıshı feyiller: Gúz dalalarǵa, miywe aǵashlarına óziniń altın sarı boyawın jaǵıp sırlap atır. Sol sebepli jas jigit gezinde bir tiktirgen sherim etigin qısta pırım-pırım bolǵansha paytabanıń látteleri hám kendir jip penen shandıp kiye berdi. **Sırlap atır, pırı-pırım bolǵansha** t. b feyiller qollanılǵan.

Adam hám basqa da janlı maqluqlardıń sesine baylanıshı feyiller. Gúz ǵa shirege tolıp torlaǵan gúlábıday **shırt-shırt etedi**, ǵa paxta ǵozalarınıń merwert tisleri arqalı gúmis kúlki menen kúledi, geyde taw eteginde iyirilgen aq bultqa usap punktlerde qırman bolıp kóterilip jatadı. Bul gáptegi “shırt-sırt etedi” feyili leksika-semantikalıq jaqtan eliklew feyili bolıp, tábiyattaǵı hár túrli obyektlerdiń sesine eliklew ushın qollanılǵan feyil bolıp tabıladı.

Adamnıń yamasa basqa zatlardıń sırtqı beynesine baylanıshı feyiller. Ol tańlanganınan bir maydangá deyin qaqqan qazıqtay **zińireyip** bir orında turıp qaldı.

7. Biologiyalıq processlerge baylanıshı feyiller. Bul mánidegi feyiller janlı hám jansız zatlardıń ónip ósiw, kóbeyiw, jańa sapaǵa ótiw, ózgeriw, t.b processlerin bildiredi. Bul boyawdan diyqan kózi “pisti!” degen quwanışlı sózlerdi oqıydı. **Pisti** ósimliklerdiń biologiyalıq ózgerisine baylanıshı feyil. Eki zvenonıń aralıǵında, brigada qırmanınıń artında munarlangan náhán ǵarri tut aǵashı **ósedi**. Ol bir **tamırdan jup bolıp shıǵıp**, qosarlana **ósip ketken** etegi qalıń shóp..

Juwmaqlap aytqanda, feyiller hám onıń leksika –semantikalıq tábiyatı hár tárepleme izertleniwi kerek.

Ádebiyatlar

1. Юсупов И. «Тумарис ҳәм басқа да поэмалар» (қосықлар ҳәм поэма). – Нөкис, 1974.
2. Юсупов И. Өмир саған ашықпан. – Нөкис, 1999.
3. Юсупов И. Ғарры туттағы гүз. – Нөкис, 1963.